

EEN WEERZIEN

RONDGANG LANGS NEDERLANDSE KASTELEN
AAN DE HAND VAN MOES EN SLUYTERMAN,
ANNEX ENKELE GEDACHTEN OVER DE ADEL-
LIJKE WOONSTEDE 'TOEN EN NU'

Vele lezers van *Virtus* zullen ermee vertrouwd zijn en sommige zullen ze koesteren als een waardevol onderdeel van hun boekerij: de drie kloeke en rijk geïllustreerde delen waarin E.W. Moes en J.A. Sluyterman, geassisteerd door enkele genealogen, tussen 1912 en 1915 aandacht besteedden aan Nederlandse kastelen en hun historie.¹ Het lijkt zinvol, nu negentig jaar en twee wereldoorlogen zijn verstreken sedert de reeks begon te verschijnen, te bezien wat de lotgevallen van deze adellijke woonsteden in de tussentijd geweest zijn. Doch alvorens dat te doen wil ik me ook korte tijd bezighouden met de selectiecriteria die de auteurs, althans impliciet,² hebben gehanteerd. Het is duidelijk dat zij hun aandacht in principe hebben gericht op huizen³ in particulier bezit. Slechts twee voldeden ten tijde van het verschijnen van hun werk niet meer aan dat criterium. De Doorwerth was, in onbewoonde staat, door F.A. Hoefer overgedragen aan de gelijknamige vereniging,⁴ de Assumburg, die al decennia onbewoond had gestaan, was eveneens kort tevoren door Jhr. H. Gevers overgedragen aan de Staat der Nederlanden.⁵ Twee zeer belangrijke bewoonde kastelen bleven buiten beschouwing: De Haar en Twickel. Ik vermoed dat het eerstgenoemde niet is behandeld omdat het in de vorm die het onder directie van P.J.H. Cuypers had gekregen als van te recente gedaante werd beschouwd⁶ en dat Twickel buiten behandeling is gebleven omdat de samenstellers er eigenlijk niet welkom waren.

De eigenaar, Dr. R.F. baron van Heeckeren van Wassenaer, was nog volop bezig met verbouwing en inrichting en wat wij van hem weten wijst er bepaald niet op dat hij gesteld was op pottenkijkers.⁷ Overigens is opvallend dat beide huizen wel aandacht kregen in een recente publicatie: het hierna te karakteriseren *Leven in toen*.

Restauraties

Gaat men na wat de lotgevallen van de besproken huizen tussen 1915 en heden geweest zijn, dan kan de conclusie worden getrokken dat de gang van zaken met het behandelde bezit van de familie Bentinck als exemplarisch kan worden beschouwd. Amerongen is na de Tweede Wereldoorlog verkocht en behoort nu toe aan een stichting die het als museum exploiteert.⁸ Het tot dan toe in zijn zeventiende-eeuwse vorm uitzonderlijk gaaf bewaarde Zuilenstein is in de Tweede Wereldoorlog door een bombardement vrijwel totaal verwoest en vervangen door een nieuw huis in historiserende stijl bij – niet op – de oude huisplaats. Zuilenstein, Middachten en het Weldam behoren nog steeds aan verwanten van de Bentincks, die overigens geen van allen meer deze illustere naam dragen.

Het aantal tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoeste huizen valt eigenlijk mee. Het zijn, behalve Zuilenstein, de Doornenburg en Geysteren. Laatstgenoemd huis is niet herbouwd, de Doornenburg herrees als resultaat van een restauratie die het huis na de Tweede Wereldoorlog onderging, na al eerder, van 1937 tot 1941, gerestaureerd te zijn. Twee branden in successie maakten tweemaal een restauratie van Huis Bergh te 's-Heerenberg noodzakelijk, in 1929 en 1939-1941. Beide malen geschiedde dit



De Ridderzaal in kasteel Doornenburg
(foto uit: Moes en Sluyterman,
Nederlandsche kasteelen)

in opdracht van Dr. J.H. van Heek, die ook mag gelden als de redder van de Doornenburg. De Doorwerth werd tussen 1910 en 1915 op bepaald niet onomstreden wijze hersteld en opnieuw, na zeer zware oorlogsschade, tussen 1946 en 1983. De restauratie van de Assumburg was een heel lang verhaal.⁹ Uit het *Kunstreisboek voor Nederland* blijkt dat zij, met lange tussenpozen, van 1911 tot 1980 heeft geduurd. Helaas moet worden geconstateerd dat het resultaat niet stemt tot tevredenheid. Dat is wel voornamelijk het gevolg van de toestand waarin dit merkwaardige ‘coulissenkasteel’ (met ettelijk militair niet functionele torens en muren die te dun zijn voor een serieuze verdediging) en de omgeving verkeerden bij de overdracht in 1911, een toestand die pregnant beschreven is door

Bijhouwer. Het park was gesloopt (zelfs de bovengrond was verkocht!),¹⁰ het rechter bouwhuis was grotendeels afgebroken, de decoratie van de zaal grotendeels¹¹ overgebracht naar Marquette, de andere Gevers-bezitting in Heemskerk. Gelukkig kan van bijna alle andere restauraties worden gesteld dat deze in hoge mate aan hun doel hebben beantwoord en soms zelfs leidden tot wat wel genoemd wordt herstel in nieuwe luister, al is daarbij ook wel eens een minder gunstig resultaat te signaleren.¹² Ik denk ter zake met name aan de transformatie van Helmond tot gemeentehuis, toen dit verkocht was door de familie Wesselman. J.W. Hanrath heeft hier toch wel erg rigoureuus ingegrepen. Een uitzonderlijk geval vormt de restauratie van Nijnerode, die onder leiding van E.G. Wentink en later van H. van Heeswijk plaatsvond tussen 1907 en 1920. De financiering uit – tijdelijk¹³ – zeer ruime beurs leidde tot een indrukwekkend, zelfs spectaculair resultaat, dat echter grenst aan geschiedvervalsing. De donjon werd massiever en hoger herbouwd dan hij ooit geweest was. Een quasi-zeventiende-eeuws poortgebouw, dat nooit een dergelijke voorganger had gehad, verrees waar tevoren een bijzonder fraai achttiende-eeuws inrijhek had gestaan, dat nu naar een hoek van het park werd verbannen.¹⁴ Bij de restauratie van Rechteren, die in de jaren 1953-1957 plaatsvond, was zeker een winst dat de zijgevels van het oude hoofdgebouw hun contouren terugkregen en de laat-negentiende-eeuwse weergang bovenaan de donjon verdween. Een interessant debat zou gevoerd kunnen worden over de vraag of het verwijderen van de door L.H. Ebersson ontworpen betimmering van de grote zaal en de verkoop van een ooit controversieel schilderij van Hendrick ten Oever, dat uiteinde-

lijk op een naburig kasteel terechtkwam, even gelukkige ingrepen zijn geweest.¹⁵ De restauratie van het ingangspaviljoen van Eysden vermeld ik hier vanwege haar nogal uitzonderlijke aanleiding: hier stortte een buitenmuur vrijwel compleet naar beneden. Men kan zich afvragen of hier mijnschade in het spel was, zoals bij andere Zuid-Limburgse kastelen als Amstenrade en Hoensbroek.¹⁶

Interieurs

Hierboven is al kort melding gemaakt van *Leven in toen*. Dit boek zag het licht in 2001 ter gelegenheid van het 'Jaar van het Interieur'. Het bevat geïllustreerde beschrijvingen van honderd van de 'mooiste, best bewaarde en meest authentieke' Nederlandse woonhuisinterieurs. Hieronder zijn die van vijf door Moes en Sluyterman behandelde huizen. Van alle kan men inderdaad zeggen dat deze van superieure kwaliteit zijn. Amerongen draagt het stempel van de robuuste smaak van de zeventiende-eeuwse Margaretha Turnor en het esthetisch gevoel van het tweemanschap Godard graaf Bentinck en P.J.H. Cuypers, dat omstreeks de vorige eeuwwisseling het achttiende-eeuwse idioom heeft gehanteerd op een wijze die zelfs menige kenner om de tuin leidde.¹⁷ Middachten is, ondanks wijzigingen in een meer recent verleden, met het bescheidener Nijenhuis bij Heino wel het best bewaarde voorbeeld in Nederland van een *power house* uit de tijd van de koning-stadhouder.¹⁸ Het goeddeels achttiende-eeuwse interieur van Duivenvoorde met zijn imposante Grote Zaal¹⁹ weerspiegelt status en smaak van de toenmalige bewoners uit de familie Van Wassenae. Heeze is vooral uitzonderlijk door zijn achttiende-eeuwse badkamer. In de representatieve vertrekken van

Eysden, die dateren uit de zeventiende tot twintigste eeuw, ziet men veel exquis werk van *artisans* uit het naburige Luikerland. Keppel ten slotte bekoort door een vertrek als de Blauwe Zaal en door zijn portretten en wandtapijten. Men zou er overigens over kunnen twisten of de interieurs van enkele andere door Moes en Sluyterman behandelde huizen niet evenzeer voor opname in het boek in aanmerking zouden zijn gekomen. Ik denk daarbij aan Biljoen, Marquette en Zuylen.

Toen *Nederlandsche kasteelen* op de markt kwam, waren de interieurs van diverse huizen al onttakeld of zodanig gewijzigd dat niet meer kon worden gewaagd van een historisch gegroeid ensemble. Ik noemde al de Assumburg en moet daaraan toevoegen de Cannenburg, Doornenburg, Hoensbroek, Limbricht en Well. Deze opsomming moet nu worden uitgebreid met in ieder geval Arcen, Geysteren, Zuilenstein en – een recent verlies²⁰ – Borgharen. Deze onttakeling was doorgaans het gevolg van lang onbewoond staan of van verkoop. Een bijzonder geval vormt de Cannenburg. Het zal bekend zijn dat door de ijver en toewijding van de Vrienden der Geldersche Kasteelen en de medewerking van de familie van de laatste vrouwe van den Cannenburg uit de lijn Van Isendoorn à Blois het interieur weer een geheel van grote kwaliteit vormt. Hier is echter wel het een en ander van elders ingebracht, zoals rouwborden die niets met de vroegere bewoners van doen hebben,²¹ zodat men misschien niet meer kan spreken van een inboedel die echt van oudsher bij het huis behoort. Fraeylema bij Slochteren vormt een ander uitzonderlijk geval. Huis en inboedel zijn na de Tweede Wereldoorlog verkocht door de twee laatste eigenaressen uit de familie



De Gobelinzaal van slot Zuilen (foto uit: *Moes en Sluyterman*, Nederlandsche kasteelen)

Thomassen à Thuessink van der Hoop. De inboedel kwam in 1971 onder de hamer. Intussen zijn echter diverse belangrijke stukken op de borg teruggekeerd.²²

Tekst en illustraties

Ondanks het kloeke formaat is de tekst van de boeken van Moes en Sluyterman ten aanzien van sommige belangrijke onderwerpen bepaald summier. Ieder hoofdstuk begint met een uitvoerig genealogisch overzicht betreffende de bewoners van het beschreven huis. De daarna volgende beschrijvingen van het gebouw, het interieur en de omgeving zijn niet anders dan mager te noemen. Enkele omissies zijn mij opgevallen. Zo ontbreekt in de beschrijving van Middachten een vermelding van het bezoek van de koninginnen Emma en Wilhelmina in 1895, alsook dat van de Duitse keizer en

diens gemalin met groot gevolg in 1909. In de beschrijving van Amerongen wordt hoegenaamd geen melding gemaakt van de belangrijke, zelfs beslissende, rol die Margareta Turnor heeft gespeeld bij de herbouw na de *Guerre de Hollande*.²³ Juist vanwege de gesignaleerde beknoptheid van de tekst zijn de opgenomen foto's van bijzonder groot nut. Dit geldt wel in het bijzonder voor de interieurfoto's. Binnenhuizen zijn nu eenmaal meer aan de evolutie van mode en smaak onderhevig dan buitengevels. Het is bijvoorbeeld frappant om te zien hoe schilderijen uit de befaamde portrettencollectie op Zuylen ooit in de gobelinzaal tegen de wandbespanning waren opgehangen. Interessant is de foto van het merkwaardige archaïserende stucplafond uit 1662 in de zaal van de Doornenburg, dat verwoesting en restauraties niet heeft overleefd.²⁴ Evenzeer belangwekkend is de

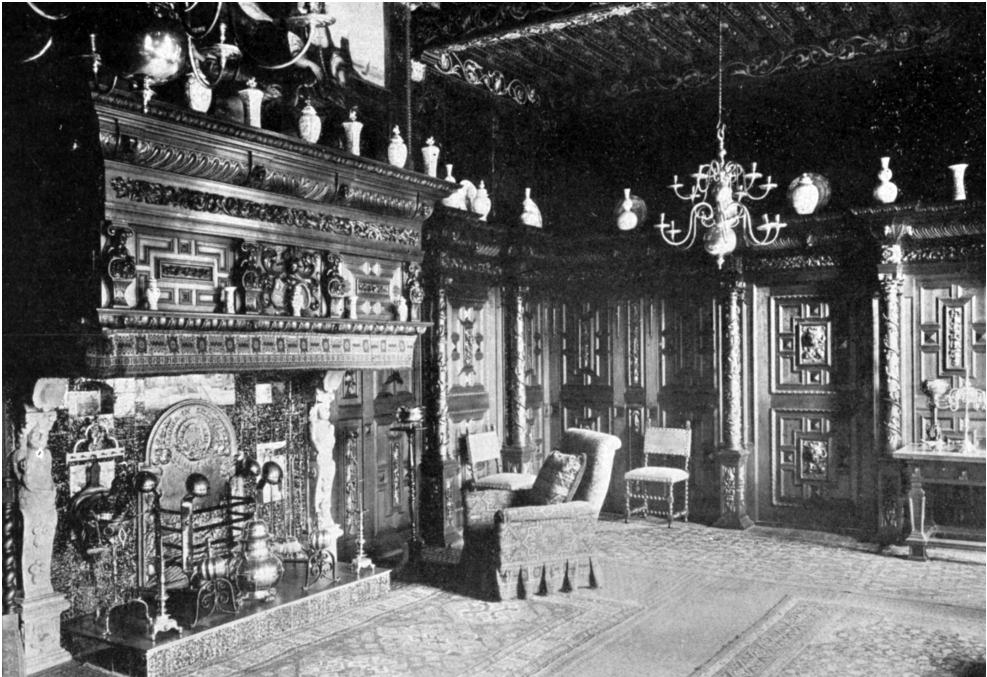
foto van de inmiddels weer ontmantelde Heerenkamer op Duivenvoorde, een vertrek typerend voor de Engels geïnspireerde aristocratische wooncultuur rond de vorige eeuwwisseling.

Bezitsverhoudingen en beheersvormen

Niettegenstaande de ingrijpende veranderingen op politiek, sociaal en economisch gebied die zich vooral na de Tweede Wereldoorlog²⁵ in ons land voltrokken, is bij vele van oorsprong adellijke huizen de band tussen degenen die het als particulieren soms al krachtens eeuwenlange vererving in bezit hadden, in stand gebleven. Dit geldt voor Bergh, Biljoen, Duivenvoorde, Eysden, Heeze, Horne, Keppel, Middachten, Rechteren, Renswoude, het Weldam, Zuylen en Zuilenstein. Soms heeft die band wel een ander juridisch karakter gekregen. Zo zijn diverse huizen met de bijbehorende landerijen, laatstgenoemde soms gedeeltelijk, overgedragen aan een beheersstichting, waarin de betrokken familie evenwel een belangrijke stem heeft. De oprichting van een dergelijke stichting dient in feite hetzelfde doel dat tot in de Franse Tijd bereikt kon worden door de instelling van een fidei-commis. Recent is beschreven hoe in het geval van de ridderhofstad Gunterstein bij Breukelen de opeenvolgende eigenaren zich door testamentaire beschikkingen tot in onze tijd hebben gehouden aan het in 1697 door Magdalena Poulle ingestelde fidei-commis. Ultimo 1952 gingen zij echter over tot oprichting van de Stichting Ridderhofstad Gunterstein, die in een eigentijdse rechtsvorm hetzelfde doel dient als Magdalena Poulle ooit voor ogen stond. Wij kunnen hierin een erkenning zien dat de stichtingsvorm onder de thans vigerende omstandigheden het beste regime is om te waarborgen dat 'heden en toe-

komst' van een dergelijke familie-erfgoed 'veilig verankerd' blijven.²⁶

Het totstandkomen van een regeling als hierboven beschreven, is vooral daarom van belang, omdat het Nederlandse belastingstelsel nu en in het verleden niet direct erg vriendelijk geweest is voor particuliere eigenaars van kastelen. Hierop is al in 1937 gewezen door de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In een rekest aan de Minister van Financiën stelde zij dat 'gedurende de laatste jaren het getal der kasteelen in nood nog toeneemt'. Deze nood werd vooral veroorzaakt door het onbewoond staan en daardoor onvoldoende onderhouden worden van kastelen. Daarom bepleitte zij een verlaging der personele belasting voor de bewoners. Aan dit pleidooi werd toegevoegd: 'Wellicht kan in een zodanige verlaging een ongerechtvaardigde bevoorrechtiging van de kasteelbewoner gezien worden, indien tegenover deze gedeeltelijke ontheffing niet een verplichting zijnerzijds staat.' Deze zou moeten inhouden dat de eigenaar alle verplichtingen aanvaardt die voortvloeien uit de status van 'geclasserd monument' van zijn eigendom dan wel in de toekomst daaruit nog zouden voortvloeien (let wel: in Nederland kende men in 1937 nog geen Monumentenwet!).²⁷ In hetzelfde nummer van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond waarin dit rekest openbaar gemaakt werd, publiceerde Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaer ter toelichting een artikel onder de titel 'De nood onze kasteelen'. Belangrijk is daarin onder meer een pleidooi voor de vorming van een 'kern- of stokgoed', dat door de eigenaar voor een periode van 25 jaar in stand zou moeten worden gehouden. Hiertoe zou in voorkomende gevallen



De verdwenen Heerenkamer in het huis Duvenvoorde (foto uit: Moes en Sluyterman, Nederlandsche kasteelen)

ook gerekend moeten kunnen worden 'een watermolen op ongeveer een half uur van het kasteel [...] met alles wat ertussen ligt of een Es met vele hectaren, omdat hierin een belangrijk stuk dorpsontwikkeling wordt behouden en ook, omdat de massa's der bospartijen van hieruit het mooist tot haar recht komen'.²⁸ Ook bij dit artikel vormen de als illustratie opgenomen foto's een belangrijke aanvulling: deze betreffen Middachten, Biljoen,²⁹ Rechteren, Keppel, Hillenraad en Neubourg, als onbewoond maar nog wel 'met hun omgeving' onderhouden.

Oorlogsschade

Hierboven is reeds melding gemaakt van Geysteren met zijn bijzondere arcadenhof. Dit is na een brand in 1919-1920 hersteld in oude luister, maar na verwoes-

ting tijdens de Tweede Wereldoorlog niet gerestaureerd, omdat de familie De Weichs de Wenne tegen een nieuwe bouwcampagne opzag en zich vestigde in een nieuw huis in de nabijheid.³⁰ Geysteren ligt in een gebied, het gedeelte van Noord-Limburg op de linker Maasoever, waar aan het einde van die oorlog diverse andere kastelen zijn verwoest en vervolgens niet herbouwd. Een recente publicatie vermeldt als zodanig onder meer Broekhuizen en Blitterswijk.³¹ In zekere zin een oorlogsslachtoffer is ook het reeds vermelde Nijenhuis onder Heino. Huis, landerijen en inboedel kwamen in 1934 onder de hamer.³² Daarna kwam het huis leeg te staan tot dat het tijdens de Tweede Wereldoorlog gehuurd werd door een rooms-katholieke kloosterorde die het, diplomatiek uitgedrukt, niet al te zorgvuldig bewoonde.

Daarna is het uitgewoonde huis gered door Dr. Dirk Hannema en de provincie Overijssel en nu is het het riante onderkomen van de Hannema-De Stuers-fundatie.³³

Een oorlogsslachtoffer waarmee het uiteindelijk goed afliep, is Nederhemert in de Bommelerwaard. Dit van oorsprong veertiende-eeuwse huis brandde omstreeks de jaarwisseling 1944-1945 uit. De zeer belangrijke resten zijn groten-deels als ruïne blijven staan, totdat zij recent dankzij de inspanning van velen, onder wie de huidige eigenaresse, de Vrienden der Geldersche Kasteelen, voortreffelijk zijn gerestaureerd.³⁴

De ‘nood onzer kasteelen’ voorbij?

Hierboven is gewag gemaakt van het Nijenhuis. Dit is een duidelijk voorbeeld van een kasteel dat in het recente verleden bedreigd is geweest. Na afloop van de consciëntieus uitgevoerde restauratie en inrichting tot museum heeft een tijdlang het plan bestaan het zicht in het park te bederven door de bouw van een paviljoen in de as van het Grand Canal. Dit is gelukkig verijdeld, maar niet door toedoen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of een andere instantie die men graag in deze een positieve rol zag spelen.³⁵ Van Beekestijn bij Velsen met zijn bijzondere huis en unieke park dat de overgang van Barok naar Romantiek weerspiegelt en na de laatste oorlog voor een groot bedrag in oude luister is hersteld, is de toekomst zeer onzeker.³⁶ Er is echter vooral een sluipende bedreiging. De overheid is nog steeds niet in staat gebleken gehoor te geven aan het pleidooi van Van Nispen tot Sevenaer uit 1937 voor vorming van een ‘kern- of stokgoed’, om zo het behoud van huis én omgeving te waarborgen. Helaas moet men ook constateren dat de overgang

van een kasteel in eigendom van het Rijk, de provincie, de gemeente of waterschap, geen werkelijke garantie biedt voor zijn behoud. Een voorbeeld is het zojuist genoemde Beekestijn waarvan de gemeente Velsen de exploitatie niet meer wil dragen. Hier kan misschien nog als excuus worden aangevoerd dat de gemeente inderdaad de lasten van die exploitatie niet meer kán opbrengen. Maar wat dan te denken van een eveneens werkelijk uniek ensemble als Huis Doorn in het Utrechtse, waarvan het Rijk zijn handen wilde aftrekken op grond van een advies van de Raad voor Cultuur dat (zacht uitgedrukt) uiterst zwak onderbouwd is? De collectie zou ‘niet uniek’ zijn en ‘te beperkt’ van onderwerp, het huis – nota bene tijdens de middeleeuwen eeuwenlang de residentie van de Utrechtse Domproost – zou ‘geen directe banden met de Nederlandse geschiedenis’ hebben.³⁷ Als gevolg van de hedendaagse tendens tot samenvoeging van gemeenten en waterschappen verliezen kastelen waarvan de toekomst veiliggesteld leek door ze te bestemmen tot gemeente- of waterschapshuis hun functie met alle onzekerheid van dien. Het gaat daarbij niet zelden om zeer belangrijke objecten, zoals Scherpenzeel op de grens van Utrecht en Gelderland, Ammersoijen in de Bommelerwaard en de Wedderborg in het Groningerland.³⁸ Aan het particulier initiatief is het soms wel gelukt solide waarborgen te schep-pen voor behoud van dit deel van het nationale culturele erfgoed. Met ere mag hier worden vermeld de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, die als een goed huisvader de restauratie van diverse voormalige adellijke huizen op haar bezittingen ter hand heeft genomen, bij voorbeeld in het geval van Eerde en Hackfort.³⁹ Hetzelfde mag gedaan wor-

den met betrekking tot wijlen Marie gravin van Aldenburg Bentinck, die in 1953 de Stichting Twickel in het leven riep met als enige doelstelling het behoud van de Twickelse goederen, inclusief de daarop gesitueerde monumenten van architectuur.⁴⁰ Haar voorbeeld heeft sindsdien diverse malen navolging gevonden, onder andere in het geval van Zuylen, Heeze en Duivenvoorde. Als een verblijdende ontwikkeling beschouw ik ook het, vaak belangeloze, streven van velen om de Nederlandse kastelen als het ware een nieuwe basis in de maatschappij te geven door ze beschikbaar te stellen voor feestelijkheden.⁴¹ Als meest verheugend zie ik dat er tegenwoordig zovelen zijn die vrijwillig hun krachten geven aan het behoud van dit deel van het nationale culturele erfgoed in functies als rondleider en dergelijke. Daarom draag ik met veel genoegen dit opstel op aan twee hunner: Aafke Brunt en Margreet Scheuer-van den Donker.

Ph.M. Bosscher

- ¹ E.W. Moes en K. Sluiterman, *Nederlandsche kasteelen en hun historie* (3 dln.; Amsterdam, 1912-1915). Medewerkers waren Jhr. Mr. W.A. Beelaerts van Blokland, Dr. H.E. van Gelder en W. Wijnaendts van Resandt.
- ² Ik heb in de tekst ter zake geen verantwoording aangehouden.
- ³ In het vervolg zal ik consequent gebruik maken van deze term, ook wanneer het object in kwestie doorgaans wordt aangeduid als 'slot', 'kasteel', 'borg', et cetera.
- ⁴ Hoefer kocht het huis in 1910 om het over te dragen aan de vereniging. Deze bleef tot na de Tweede Wereldoorlog eigenaresse, om het vervolgens over te dragen aan de Vrienden der Geldersche Kasteelen, die al eerder de leiding van de restauratie op zich genomen hadden.
- ⁵ Dit gebeurde op 18 september 1911. Over Assumburg in de laatste jaren dat dit in particulier bezit was, vindt men interessante bijzonderheden in H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan den Rijn, 1982) 81-83.

- ⁶ Misschien heeft ook een rol gespeeld dat de eigenaar min of meer een outsider was in het milieu van Nederlandse kastelenbezitters. Die indruk krijgt men tenminste uit een passage in de gedenkschriften van W.H. de Beaufort (vgl. J.P. de Valk en M. van Faassen, ed., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1993), I, 154).
- ⁷ In de overvloedige, recente literatuur over Twickel wordt vaak melding gemaakt van zijn eigenzinnigheid en eenzelvigheid. De inrichting van Twickel zoals wij deze nu kennen, kwam pas tot stand in de jaren 1920, na zijn huwelijk.
- ⁸ Op dit moment ondergaat Amerongen een groot-scheepse restauratie. Vgl. E. Kolen, 'Kasteel Amerongen: een uitdaging om te restaureren', *Monumenten*, XXIII (2002), afl. 5, 20-21.
- ⁹ Er bestaat, voor zover mij bekend, geen wetenschappelijke publicatie over deze restauratie. Het proces is in grote lijnen te volgen in de meer recente edities van het *Kunstreisboek*.
- ¹⁰ Vgl. J.T.P. Bijhouwer, *Nederlandse tuinen en buitenplaatsen* (3e druk; Amsterdam, 1946) 56. Kennelijk is de verkoop van de bovengrond geschied nadat het park van de hand had gedaan.
- ¹¹ Ter plaatse bleef tot vandaag toe bewaard een zijka-mertje met middenin het stucplafond een zeer fraaie lakwerkpaneel.
- ¹² Van nieuw luister kan men zeker spreken in het geval van Nijenrode, misschien ook in dat van Bergh, de Doornenburg en de Doorwerth.
- ¹³ Eigenaar M. Onnes verkeerde in 1923 in staat van faillissement. Vgl. A.J. Gevers, A.J. Mensema, Js. Mooijweer, *De havezaten in het Land van Vollenhove en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 2004) 88.
- ¹⁴ Volgens Taco Hermans heeft het oorspronkelijk ook daar gestaan. Zijn argumentatie overtuigt mij niet (vgl. T. Hermans, 'Nijenrode', in: B. Olde Meierink, e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 345).
- ¹⁵ Vgl. A.J. Mensema, 'Een sluier voor Andromeda', *Virtus*, I (1993-1994) 12-13. Het schilderij bevindt zich thans in de collectie van de Hannema-de Stuursfundatie op het Nijenhuis te Heino.
- ¹⁶ Over de mijnschade aan Hoensbroek zie men een curieuze passage bij J.W.F. Weremeus Buning, *Ik zie, ik zie wat gij niet ziet. Zwerftochten door ons land* (Amsterdam, 1943) 30. Over de mijnschade aan Amstenrade zie men A.-M. Orbons, e.a., *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg* (Utrecht, 2003) 40-41. Een foto van het Eysdense paviljoen in ruïneuze toestand treft men aan in P. Don en C. Peeters, *De bouwkunst vereeuwigd. Fotografie voor Monumentenzorg* (Zwolle-Zeist, 2000) 58.
- ¹⁷ Interieurdeskundigen beschouwden het werk al vijf jaar als achttiende-eeuws, aldus C.L. van Groningen in haar studie van de monumenten op de Utrechtse Heuvelrug (*De Stichtse lustwarande. Buitens in het groen* (Zeist-Zwolle, 1999) 208. Zij verwijst naar de dissertatie van A.J.C. van Leeuwen over Cuypers als restauratiearchitect, die echter niets bevat dat de geciteerde bewering adstrueert. Deze blijkt overigens zeker juist bij bestudering van de relevante literatuur.

- 18 Van de overige grote adelsresidenties uit die periode heeft De Voorst zijn interieur door brand verloren en ademt Amerongen weliswaar een vroeg-achttiende-
 eeuwse sfeer, maar het is toch grotendeels een schep-
 ping van het duo Bentinck-Cuypers. Het Loo heeft
 als gevolg van een overigens knap uitgevoerde res-
 tauratie veel van zijn authenticiteit verloren. Voor
 het Slot te Zeist geldt *mutatis mutandis* hetzelfde.
- 19 Ook wel Balzaal genoemd. Gegeven de vloerbedek-
 king lijkt deze benaming niet voor de hand te liggen.
- 20 Blijkens de recente publicatie van Orbons (vgl. noot
 16) is althans een belangrijk deel van de binnende-
 coratie verdwenen.
- 21 Deze rouwborden hebben betrekking op leden van
 de families Van Haeften en De Cock van Delwijnen
 (verre verwanten van de Van Isendoorns) en zijn
 afkomstig uit de kerk te Ophemert.
- 22 Tot deze teruggekeerde stukken behoren onder meer
 geschilderde statieportretten van de koning-stad-
 houder en diens gemalin, ooit geschonken na een
 jachtpartij.
- 23 Wellicht heeft dit te maken met de omstandigheid
 dat Margaretha's afkomst zodanig was, dat zij niet
 als geheel *ebenbürtig* met haar echtgenoot kon wor-
 den beschouwd.
- 24 Het lijkt mij typerend voor de tijdens deze restaura-
 ties heersende opvattingen, dat niet getracht is dit
 zeer curieuze element, dat de herinnering levendig
 moest houden aan Gijsbrecht van Amstel, te herstel-
 len of reconstrueren.
- 25 Deze veranderingen kondigden zich overigens al eer-
 der aan, vooral na het uitbreken van de economische
 crisis in 1929.
- 26 H. Quarles van Ufford, 'De Ridderhofstad
 Gunterstein en het fidei-commis', in: H.C.M. Kleijn,
 e.a., ed., *Interieurs belicht* (Zeist-Zwolle, 2001) 73.
- 27 Het moge bekend worden verondersteld dat in
 Nederland pas sinds 1940 een regime van bescher-
 ming van door de overheid als zodanig erkende
 Monumenten van Geschiedenis en Kunst bestaat en
 dat pas in 1960 de eerste Monumentenwet van
 kracht werd.
- 28 Het rekest is volledig afgedrukt op p. 49-50 van afle-
 vering 2 (juni 1937) van de zesde jaargang van het
Oudheidkundig Jaarboek. Op p. 51-58 van dezelfde
 publicatie vindt men het artikel van Van Nispen tot
 Sevenaer. Het pleidooi voor de vorming van een
 'kern- of stokgoed' vindt men op p. 58.
- 29 Bij de foto's van Middachten en Biljoen zijn de
 onderschriften verwisseld.
- 30 In de tuin vindt men in een muur wapenstenen
 gemetseld, die ooit de arcadenhof sierden.
- 31 M. Flokstra, *Kastelen in het land van Kessel*
 (Venray, 2005) passim.
- 32 Vgl. L. Albers, e.a., *Kasteel Het Nijenhuis. Van bui-
 tenplaats tot Museum* (Heino-Wijhe, 1995).
- 33 Vgl. Ph.M. Bosscher, 'Raak haar niet aan, vriend. De
 toekomst van Het Nijenhuis in Salland', *Virtus*, IV
 (1997) 62-67.
- 34 Vgl. J.C. Bierens de Haan en W. Kramer, *Kasteel
 Nederhemert. Een eeuwenlang bestaan* (Zwolle,
 2005).
- 35 Dat het Nijenhuis niet geschonden werd, is vooral
 daaraan te danken, dat voor een deel van de collec-
 tie een onderkomen werd gevonden in Zwolle.
- 36 Na de Tweede Wereldoorlog verkeerden huis en
 park in ruïneuze staat. Dankzij de toewijding van
 velen, van wie ik hier noem Dr. R. van Luttervelt,
 werd een ensemble van Europese rang in ere her-
 steld. De gemeente Velsen overweegt nu verkoop,
 maar beraadt zich nog over een passende bestem-
 ming.
- 37 Vgl. NRC *Handelsblad*, 28 aug. 2001 en Ph.M.
 Bosscher, "De adellijke huizinge te Doorn." Een
 Utrechtse ridderhofstad; haar lusten en lasten,'
Virtus, VII (2001) 81 (noot 18). Recent is bekend
 geworden dat tot nader order de Stiftung
 Preussische Schlösser und Gärten aan de Stichting
 Huis Doorn een jaarlijkse subsidie zal verstrekken
 van € 200.000 (*Algemeen Dagblad*, 8 juli 2006). De
 Staatssecretaris voor Cultuur heeft in 2004 voor de
 periode 2005-2008 een subsidie toegekend van
 € 238.000.
- 38 Scherpenzeel en Ammersoijen zijn in gebruik
 geweest als raadhuis voor thans opgeheven gemeen-
 ten, de Wedderborg als polderhuis. Laatstgenoemd
 huis schijnt nu een onzekere toekomst tegemoet te
 gaan als 'partycentrum'.
- 39 Dat haar bestuurders hun verantwoordelijkheid ten
 opzichte van de cultuurmonumenten op haar bezit-
 tingen ernstig nemen, hebben zij recent getoond
 door het entameren, ter gelegenheid van het laatste
 jubileum van de Vereniging, van de fraaie uitgave
Cultuurmonumenten van Natuurmonumenten ('s-
 Graveland, s.a.). De auteur, de historicus Frans
 Bosscher, besteedt aandacht aan onder meer Eerde,
 Haamstede en Hackfort. Het is te hopen dat
 Natuurmonumenten ook constructief kan bijdragen
 aan het vinden van een goede oplossing voor het
 zeer gecompliceerde probleem van het toekomstig
 beheer van het huis Nijenburg dat *cum annexis* de
 historische kern vormt van de bezittingen van de
 Vereniging onder Heiloo, maar waarbij ook andere
 instanties, zoals Hendrick de Keyser, zijn betrokken.
 Vgl. het toch wel alarmerende artikel van A. van der
 Mark, 'Is er een toekomst voor de buitenplaats
 Nijenburg?', in de recente novemberaflevering van
Monumenten, XXVII (2006), afl. 11, 26-29.
- 40 Vgl. M. Walstra, *Twickel. Met hart en ziel* (Hengelo,
 2003) passim.
- 41 Dat een dergelijke bestemming ook weer speciale
 zorgen meebrengt, behoeft mijn inziens geen betoog.